

Василь Кононенко

КОЗАЦЬКИЙ АВТОНОМІЗМ У ПРОЕКЦІЇ МАЛОРОСІЙСЬКОЇ ТА ХОЗАРСЬКОЇ КОНЦЕПЦІЙ

Історія ідей минулого нерозривно пов'язана з науковими ідеями сьогодення. Історіописання «вибудовує» минуле на основі установлених понять, термінів. У цьому полягає головна проблема історичного пізнання: наскільки точно можна описати минуле мовою сучасної історіографії? Ця проблема в історичній науці частково знімається через узгодження вживаних значень мови минулого з новітньою науковою термінологією. Окрім того, сам дискурс інтелектуальної історії Гетьманщини є ланкою, що пов'язує закономірності історичного процесу, який проходив у Центрально-Східній Європі, із виявами інтелектуального життя ранньомодерної України¹.

Джерела з української історії раннього нового часу, які зберігаються в архівах, засвідчують, що для ідентифікування ранньомодерної України використовувалися терміни «Мала Русь», «Малоросія» та інші варіанти, близькі до зазначених². У корпусі рукописів, що дістали назву «Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки», «Літопис Самійла Величка», у Конституції Пилипа Орлика предками козаків названо «хазарів»³. В історичних свідченнях того часу фігурує назва «Україна», але вона поступається вживаністю «Малоросії». Це мимоволі ставить історика перед питанням: яке значення вкладав тодішній освічений прошарок населення в слова, якими він називав себе? Ми знаємо історію вживання терміну «Україна» для самоназви українців у XIX–XXI ст. Однак ранньомодерні українці не мали такого бачення перспективи історії. Україна часу, який ми розглядаємо, існувала в образі Малоросії чи напівісторіографічної Гетьманщини⁴. Таке попереднє бачення суспільно-політичних ідей та уявлень козацької еліти дає можливість поставити питання суті козацького автономізму в уживаних на той час термінах. Суспільно-політичні ідеї та уявлення окремішності ук-

раїнської ранньомодерної державності, на нашу думку, сприймаються та витлумачуються дослідником через історіографічні конструювання, що в собі поєднують минуле та сьогодення. Оскільки тогочасна козацька еліта усвідомлювала своє суспільно-політичне життя переважно через ідеї «Малої Русі», «Малоросії» та «хозарського» минулого козаків, то її уявлення та ідеї доцільно витлумачувати через «малоросійську» та «хозарську» концепції.

Предметом дослідження даної розвідки є автономістські суспільно-політичні уявлення та ідеї козацької та частково церковної еліти Гетьманщини, які в історичних свідченнях представлені «малоросійськими» та «сармато-хозарськими» термінами.

У статті розглядається політична свідомість козацької еліти від початку гетьманства Івана Мазепи (1687 р.) до смерті Данила Апостола (1734 р.). Цей період був надзвичайно важливий у розвитку козацького автономізму. За цей час політична свідомість козацького суспільства виявилася у малоросійській та хозарській концепціях, що були ідеологічною основою прихильників Івана Мазепи. А після поразки цього виступу козацький автономізм пристосувався до імперських цінностей в рамках дещо зміненої малоросійської ідеології.

Методологічною основою статті є розуміння історії свідомості як пласту минулого, що не співпадає з букввальним витлумаченням історичних свідчень. У розвідці ми розрізняємо історію подій (одиночний факт) та історію уявлень та ідей (синтетичний факт, що витворюється істориком на основі свідчень минулого)⁵.

Як зазначають сучасні історики, «науковцям ще належить провести величезну роботу з вивчення національної свідомості українського народу та її ролі в історичному поступові української нації»⁶. Тому метою статті є вивчення вузького пласту свідомості української ранньомодерної еліти. А завданням – окреслення тенденцій розвитку козацького автономізму і спроби козацької еліти зберегти свою традиційну автономію у період інституційного занепаду ранньомодерної української державності.

Важливо, що посиленню поглядів щодо окремішності історичного існування українців у середовищі козацької еліти наприкінці XVII – початку XVIII ст. сприяла стабілізація життя в Гетьманщині, яка з 80-х рр. XVII ст. поступово вийшла з «Руїни». Наступні десятиліття стали часом її економічного благополуччя та культурного розвитку⁷. Вихід з воєн, що точилися третю чверть XVII ст., сприяв виникненню уявлень та ідей, що підсилювали традиційні тенденції в суспільному житті. У межах цих тенденцій формувалася українська ранньомодерна еліта, що

прагнула до панування у власному краї. Стабілізація суспільного життя з 80-х рр. XVII ст. була притаманною і для інших центральноєвропейських країн та Московії. Так, у ранньомодерній Росії уявлення «тихих часів» цариці Софії живили консервативну еліту в її боротьбі проти Петра I⁸. У Речі Посполитій, Молдавії, Лівонії період певного благополуччя також посилив віру еліти в непорушності традиційного ладу – панування нобілітету через його «вольності».

Завдяки цьому мирному періоду усталилися соціальні норми життя. Вони засвідчили, що козацьке суспільство вийшло з Руїни стратифікованим. За соціально-економічним, політико-культурним та юридичним критеріями Гетьманщина уподібнилася до країн центральноєвропейського регіону. Ранньомодерна Центральна Європа уявляла суспільно-політичне життя через поділ соціуму на привілейованих і залежних, володарів та підданих. Саме добі Мазепа належить запровадження інституту «знатних товаришів» – бунчукового, значного та військового. Ці звання надавалися родичам генеральної, полкової та сотеної старшини та особам, які це заслужили з точки зору гетьманської влади. Носії цих звань урівнювалися із старшиною і могли при нагоді заміщати відповідні посади. Ця ієрархія долучених до влади людей закріпила існування спадкової знаті, що відмежовувалася від решти козацтва шляхом здобуття «привілеій». Лейтмотивом універсалів, що підтверджували землі за синами козацької старшини, було твердження: «сини підуть шляхами батьків»⁹. Однак протягом значної частини XVIII ст. козацька еліта була достатньо відкритою¹⁰.

Важливо, що саме в цей період старшина почала називати себе «шляхетством Малоросії». У Московській державі дворянство також послуговувалося терміном «шляхетство», але на відміну від Гетьманщини, воно не вкладало в це слово «шляхетського» змісту, притаманного центральноєвропейським елітам. Козацька ж старшина, подібно до центральноєвропейських еліт, усвідомлювала власне становище, як «права», «привілеї», «свободи», «вольності». Трактування інститутів станового самоврядування, приватної власності, підсудності, відповідальності та недоторканності особи було подібним до інших центральноєвропейських країн. Регулювання відносин у суспільстві здійснювалося за Литовським статутом для козацтва та Саксоном для міщан¹¹.

У Гетьманщині характерне для Європи відродження та подальша еволюція традиційних ідей та уявлень ранньомодерної еліти середини XVII ст. постали у формі малоросійської та хозарської ідеологій. Вони не набули свого повного розвитку через зовнішні причини. Однак

саме у сфері цих концепцій відбувалося інтелектуальне обґрунтування окремішності української державності. Тому аналіз малоросійської та хозарської ідеологій надзвичайно важливий у дослідженні козацького автономізму кінця XVII–XVIII ст.

Терміни та їх значення. Згідно з Марком Блоком, до важливого чинника національного будівництва в Західній Європі належало ототожнення еліти з певною територією, а населення з якоюсь назвою¹². Це стосується Центральної та Східної Європи. Успішна «революція» Богдана Хмельницького спричинила виникнення нової держави, що потребувала назви. В офіційних документах козацьке державне утворення називалося як «Військо Запорозьке», що свідчить про досить невизначену належність козацької еліти до певної території¹³. Для означення земель, які контролювала новонароджена ранньомодерна українська держава, у різних словосполученнях козацька влада використовувала назви «Русь», «Україна», «Мала Русь».

Термін «Малоросія» набув поширення з 60–70-х рр. XVII ст., оскільки мав прецеденти в церковному житті та в офіційних відносинах ранньомодерної України з Московією. Уперше він зустрічається в церковних документах XIV ст., в яких константинопольський патріарх називав середньовічну Україну «цккра Рѡсѡа», а середньовічну Росію – «цккра Рѡсѡа»¹⁴. Більше того, носії цієї самоназви – церковні та козацькі інтелектуали – були представниками новонародженої ранньомодерної української державності, що усвідомлювали своє життя в межах державного утворення, за самобутність якого вони боролись. Покоління, яке творило історію після Руїни, було новим за багатьма критеріями: від соціального до культурного. Ця «козацька старшина» чи історіографічна «нова шляхта» набула рис центральноєвропейського нобілітету. Нове покоління еліти ранньомодерної України у підприємливості було схожим до нового покоління ранньомодерної Росії. «Повість о Фроле Скобелеве» є втіленням «нового світогляду» в реалії традиційного життя. Герой повісті – «нова людина», що приходить на зміну успішних та поцінованих людей старого укладу життя¹⁵. Однак, представники ранньомодерної української еліти не виходили за межі аграрних цінностей центральноєвропейських суспільств.

У текстах, що зображували історію в козацькій версії, зустрічаємо різні варіанти назв ранньомодерної України. Так, у «Літописі гадяцького полковника Григорія Грабянки» для позначення українських земель вживаються ононіми «Русь», «Рось», «Россія», «Мала Россія», «Малая Россія», «Малоруссія», «Малороссійская Україна», «Україна». У «Літописі Самійла Величка» використовуються терміни «Русь»,

«Малая Русь», «Україна» та «Малая Росія»¹⁶. Також у цьому літописі вживаються назви «Військо Запорозьке», «Мала Росія», «Малоросійська Україна», «Козацька Україна», «Україна козацької Русі» як синоніми¹⁷.

І хоча Іван Брюховецький увів у політичний дискурс ідею вірності Україні як козацькій батьківщині, «малоросійська вітчизна» домінує в останні десятиліття XVII ст., зокрема, фігурує як ключова назва Гетьманщини у Мазепи. За частотою використання термінів «Україна» в «Літописі Грабянки» переважає «Малоросію», однак «українські» та малоросійські землі в ньому вживаються як синоніми¹⁸. Більше того, в цьому творі ранньомодерна Україна називається «Росією». Під Росією розуміється як Московська держава так і Україна, однак він розрізняє московську «Росію» та свою «Росію»¹⁹. Терміни «Росія», «російський народ», «славенноруський народ» у XVII ст. додалися до традиційних самоназв ранньомодерної України XVI ст.: «Русь», «руський народ»²⁰. Окрім того, Самійло Величко витворює «Малоросійську Україну» з «Малої Росії» та України, Мазепа у листах до царя також називає свою країну Малоросійською Україною²¹. Таким чином, в листуванні української еліти кінця XVII ст. Мала Росія і Україна виступають взаємозамінниками²².

Однак на початку XVIII ст. термін «Мала Русь» («Малоросія») поступово вийшов переможцем у такому хаотичному вживанні назв для території ранньомодерної української державності. У титулі московських царів до Переяславської ради вживалося «всєя Русии»²³, і у відносинах з Московією Богдан Хмельницький першим назвав власну державу «Малою Росією». Це навіть призвело до зміни царського титулу на «Цар Великой и Малой России». Постійне вживання цієї назви московською та значною мірою й українською владою призвело до сприйняття українським суспільством терміну «Малоросія» як однієї з своїх назв. «Мала Росія» завдячує своїм існуванням канцелярії, хоча у фольклорі, переказах переважало вживання «Україна»²⁴. Покоління козацької еліти, свідоме життя якого протікало в державі під протекцією московського царя, природно, сприймало «Малоросію» як назву своєї батьківщини²⁵.

Термін «хозари» використовувався для позначення назви козацтва у минулому. Його вживання важливе не тільки у візії козацької історії, а й як один із варіантів самоідентифікації козацької еліти. Ранньомодерна Україна, як державне утворення на межі цивілізацій, культур та релігій, завжди стояла перед різними альтернативами історичного вибору. Ми знаємо ранньомодерну Україну в сучасній інтерпретації історичних свідчень того часу, а ранньомодерні українці досить по-різному уявляли тодішнє, теперішнє та майбутнє. «Хозарська» альтернатива належала

до одного з уявлень окремішньої ранньомодерної України, що залишило мало слідів в історії²⁶.

Таким чином, в українському ранньомодерному дискурсі терміни, якими еліта позначала свої землі, існували у значенні, відмінному від сучасного. Це, з одного боку, було характерною рисою Європи раннього нового часу. Термін міг тлумачитися залежно від конкретного випадку, при чому кілька слів могли позначати одне й те ж саме явище. У Речі Посполитій та Московській державі, а згодом Російській імперії, еліти жили власними політичними традиціями і пов'язували свої самоназви з цими традиціями. Ранньомодерна українська еліта протягом цього часу шукала своє місце в Центрально-Східній Європі. Тому в політичному дискурсі значення самобутності ранньомодерної України домінувало над його словесним вираженням.

Витоки малоросійської та хозарської ідей. Найбільш освіченою верствою ранньомодерної України була частина чорного духовенства, а саме: церковна ієрархія, викладачі Києво-Могилянського колегіуму, які, зазвичай, були настоятелями та священослужителями монастирів. Названі церковні інтелектуали вивчали власну історію через аналіз польських та московських джерел. Саме під впливом Мацея Стрийковського було розвинуто ідею єдності східних слов'ян та спільності Русі²⁷. У другій половині XVII ст. у Гетьманщині були поширені історичні ідеї вченого чернецтва, які займали вагоме місце серед суспільно-політичних ідей того часу. «Синопис» та «Хроніка» належали до історичних творів, які відбивали ці уявлення та ідеї. Ідеї Синопису включали: 1) Русь (а з 1670–1680-х рр. входить у широкий вжиток «Малоросія»), завдяки історичній спорідненості з династією Рюриковичів та православної вірі належала до ширшого загальноросійського світу; 2) незважаючи на етнічну різноманітність, існував ширший «православний російський народ», який жив на землях Рюриковичів; 3) «Росією», до якої входили Московія та Малоросія, мав правити православний цар, предки якого походили з родини Рюриковичів; 4) теперішній московський цар продовжував династію Рюриковичів²⁸.

У 1670-х рр. Феодосій Софонович – архимандрит Київського Михайлівського Золотоверхого монастиря – склав «Хроніку»²⁹. Софонович описує історію Київської Русі, приєднання Русі до Литви та Русь під владою польських королів. У «Хроніці», як і в «Синописі», зосереджується увага на правителях, однак Софоновичу належали інші ідеї: 1) близькими для нього були князі галицько-волинські, 2) відповідно Рюриковичів Московії він розглядає як чужих, 3) автор «Хроніки»

відсторонено зображує перехід Б. Хмельницького під зверхність московського царя та українсько-російське зближення³⁰.

Ідея «Війська Запорозького» української козацької еліти, з утратою Правобережжя, під впливом ідеї «Великого князівства Руського» звузила свої територіальні межі. Термін «Військо Запорозьке» передусім був назвою козацької еліти і впродовж існування Гетьманщини так і не набув територіального змісту³¹. Назвою території, якою володарювала козацька еліта, стала «Мала Росія» та «Малоросія». Таким чином, ідея «Війська Запорозького», що захищало православний руський люд у межах Речі Посполитої, трансформувалася в часи Руїни в ідею «Малоросії». Нова суспільно-політична ідея поєднувала різні елементи козацької та шляхетської ідей. Згідно з ідеєю Малоросії, гетьман та козацька старшина більше не намагалися представляти «Військо Запорозьке», влада якого поширювалася на територію, населену православним людом в Речі Посполитій. У своїх універсалах Мазепа піклувався про «отчизну нашу малоросійську»³². Тому в цю добу представники української еліти в своїх уявленнях ставали володарями Малоросії-Гетьманщини як окремої території, встановлювали контрактні відносини з протектором і мали захищати свою «отчизну» на міждержавному рівні³³.

На початку XVIII ст. нове покоління козацької еліти за зовнішніми ознаками було схожим на своїх батьків. Проте чітко спостерігалася тенденція перетворення козацької старшини в соціальну групу, подібну до центральноєвропейського нобілітету. Так, зосередження посад у Гетьманщині в руках обмеженого кола козацької старшини поступово перетворювало колишніх козацьких лідерів у «нову шляхту», яка прагнула законодавчого підтвердження свого реального політичного, соціального та економічного статусу³⁴. Новий соціальний статус козацької еліти давав особливий стимул до розвитку в Україні «козацького» сарматизму. На українському ґрунті сарматська ідеологія набула рис хозарського міфу. Різні елементи ідеології зустрічаються у творах Пилипа Орлика, Григорія Грабянки, Самійла Величка та ін.³⁵. Хозарська ідеологія козацьких інтелектуалів XVIII ст. набула характерних рис, що були подібними до польського сарматизму. Обидві міфологеми були соціально орієнтовані. В основі сарматської та хозарської ідеологій лежало панівне становище еліти, яка займала виняткове місце в різних галузях суспільно-політичного життя і виконувала роль державної влади. Тобто свої інтереси козацька еліта вважала державними, а свій стан ототожнювала з державою³⁶. Така ідеологія виокреслювала походження еліти від історичних коренів народу, яким вона керувала. Козацькі інтелектуали відшукували початки свого стану в хозарських предках, подібно до того, як польська

шляхта обґрунтувала своє виключне становище у суспільстві Речі Посполитої через походження від сарматів³⁷.

На відміну від «Синопису» та «Хроніки», козацькі літописи не зосереджувалися на схемі історії Східної Європи, не шукали династичних прав московського царя та етнічних і релігійних зв'язків ранньомодерної України з ранньомодерною Росією. Для української еліти раннього нового часу історія власної держави розпочиналася з визволення руського народу Богданом Хмельницьким з «лядської неволі»³⁸.

Традиція козацького літописання вмещувала значну частину визначальних положень малоросійської концепції: 1) Мала Росія та Велика Росія – різні країни й народи; 2) ці дві країни поєднує спільний цар; 3) Військо Запорозьке, малоросійський народ і сама Малоросія добровільно уклали угоду з королем Польщі, а потім з московським царем; 4) Малоросія, еліта, що володарювала краєм, та посполиті завжди мали «права та вольності»³⁹.

До однієї з характерних рис політичної свідомості козацької еліти належить розділення українського ранньомодерного суспільства на «козацьку націю» та «народ малоросійський». Такий погляд пронизує більшість історичних текстів від останніх десятиліть XVII ст. до середини XVIII ст.⁴⁰ Розуміння «козацької нації» як політичної верхівки свідчить про належність українського ранньомодерного суспільства до центральноєвропейського регіону.

Центральноєвропейські еліти, до яких, за критеріями політичної організації суспільства, входила й козацька еліта, поділяли спільні цінності та мали своїм ідеалом «золоті вольності» польської шляхти⁴¹. Українська козацька старшина, молдавські бояри, лівонські барони усвідомлювали себе народом-шляхтою, від якої залежить політичне життя їхніх батьківщин. Вони в своїх уявленнях та ідеях «піклувалися» про посполитих, хоч це не видається таким з точки зору більшості історіографічних шкіл від позитивізму до нашого часу. Українським відлунням річпосполитської шляхетської сарматської ідеї став хозарський міф. Самійло Величко одним із перших об'єднав сарматську та хозарську легенди та ототожнив «козацький народ» із «сарматською шляхтою» Речі Посполитої⁴². За «Літописом Гадяцького полковника Григорія Грабянки», «народ малоросійський, прозваний козаками, має щонайдавніше походження від скіфського роду... від хозар...»⁴³. Згідно з хозарською версією коренів козацької історії, «народ славенський або хазари спершу будиши постраховиськом для народів заходу і сходу, півночі і півдня, нінащо перетворилися після війни з французами. Залишилися тільки ті хазари, що віддавна проживали понад Чорним

морем... І хоч кількісно це плем'я й поменшало, проте мужність їхня не оскуділа. За цих тяжких часів (Батиєвих. – В. К.) пам'ять про половців та печенігів зовсім пропала, а у хазарів малоруські вої мало що змінили: змінили назву, замість хазарів козаками іменуються»⁴⁴. З кінця XVII ст. представники козацької старшини говорили про «козацьку націю» як про «шляхту-націю», що наслідувала землю від давніх володарів, а в конституції Пилипа Орлика (1710 р.) предки козаків – хозари подібні до польських предків – сарматів. Таким чином, «імітація міфу польського сарматизму очевидно вказує, що українська старшина була схильною до досягнення подібного становища, яким задовольнилася польська шляхта»⁴⁵. Важливо, що творення історичного міфу було природним для ранньомодерного часу. Так, Самійло Величко часто цитував документи з видуманого діаріуша уявного писаря Богдана Хмельницького, «Літопис Григорія Грабянки» вибудовував походження козацтва через подібність слів «козаки» та «хозари» тощо. Історія в ранньомодерний час «об'являє намъ все, что въ свете памяти достойного до насъ происходило»⁴⁶. Тому видуманий сюжет рукопису слугував інструментом пояснення минулого та одночасно засобом надання автентичності історичному тексту⁴⁷.

Таким чином, малоросійська та хозарська ідеї були ініційованими українською ранньомодерною елітою і виводили Гетьманщину за межі Речі Посполитої. Хозарське бачення минулого козацтва мало розірвати зв'язок з ранньомодерною Росією.

Окремішність ранньомодерної України. У малоросійській та хозарській термінологіях ранньомодерна Україна поставала як окреме державне утворення. Як постійно зазначалося в тодішніх рукописах, Військо Запорозьке на певних умовах «піддалося» московському цареві разом з територією, населеною православним людом⁴⁸. Ця держава представниками козацької еліти уявлялася, в сучасних термінах, децентралізованою. Козацька еліта в межах Речі Посполитої прагнула досягти автономії в рамках «прав», «свобод» та «вольностей» Війська Запорозького. У ході повстання Богдана Хмельницького, з включенням до складу верхівки козацтва православної шляхти, до козацьких «вольностей» додалася ідея Великого князівства Руського. Саме ці ідеї лягли в основу сприйняття України в образі Малоросії, а ранньомодерної української державності як «малоросійських прав». За малоросійською ідеєю ранньомодерна Україна мала спільність з ранньомодерною Росією у православ'ї та в особі монарха. За хозарською концепцією Україна взагалі сприймалася окремою від Московії. Давні козаки називалися хозарами, які не мали етнічного та релігійного спільного з Московською державою. Ранньомодерна Україна, як і Білорусь, вважалася «часть древней

Европейской Сарматії»⁴⁹. Ці уявлення та ідеї належали до центральноєвропейського сприймання суспільного життя, яке на той час було достатньо світським. Як зазначає С. Плохій, «хозарська ідея козацьких інтелектуалів на початку XVIII ст. мала певні риси, що пов'язували її з польським сарматським міфом»⁵⁰, що був основою польської шляхетської організації суспільства. Він підкреслює, що «хозарський міф суперечив етногенетичній легенді, створеній прихильниками малоросійської ідеї, за якою східні слов'яни були нащадками... шостого сина Іафета». Окрім того, «хозарський міф секуляризував генеалогію козацтва і розірвав релігійний зв'язок між Гетьманщиною та Москвою»⁵¹.

У малоросійській та хозарській концепціях кінця XVII – початку XVIII ст. спостерігалася належність до центральноєвропейських суспільно-політичних ідей та уявлень. Згідно з цими ідеями еліти під владою вбачали «вольність». Історія козацтва в Речі Посполитій тісно перепліталася з історією шляхетства. Так, оскільки козацтво не змогло набути шляхетства в першій половині XVII ст., то воно створило власну державність. У середньовіччя та ранній новий час виникнення нової держави вимагало легітимізації: релігійної, через знаходження протектора серед легітимних володарів, апелюванням до права старовини. На рубежі XVII–XVIII ст. центральноєвропейські еліти прагнули зберегти традиційний для них суспільно-політичний устрій і, таким чином, добробут своїх батьківщин. Тому в складні часи військового протистояння наприкінці XVII – у першій половині XVIII ст. в тодішній Центральній Європі представники Гетьманщини, Лівонії, Молдови намагалися знайти нових протекторів, які, на їхню думку, задовольнили б права їхніх земель. Еліта української ранньомодерної державності поводи́ла себе подібно до своїх сусідів з шляхетською організацією суспільства та використовувала всі названі способи своєї легітимізації у XVII ст.⁵². У процесі пошуків легітимізації був знайдений новий протектор – релігійно свій, але культурно чужий – православний цар Московії. З точки зору значної частини еліти Гетьманщини, цей протектор не дотримався своїх зобов'язань, а отже його можна було змінити. Тому повстання Івана Мазепи вміщується в контекст шляхетського бачення політичного життя⁵³.

У процесі ідеологічного обґрунтування окремішності України від Росії в історичних свідченнях відбилася малоросійська та хозарська концепції. Маніфест Карла XII малоросійському народу від 16 грудня 1708 р. у м. Ромнах написаний зрозумілою для центральноєвропейського нобілітету мовою: «Войско Запорожское и народ малоросійській в оборону нашу принять, яко теж публичным сим Универсалом же приняс-

лимо оглашаем, з тым намеренієм, яко его и их от неправого и неприязного московского панования, при помощи Божой, боронити хотим и поты охраняти и защищати обещаем, пока утесненный народ, низвергшій, отвергшій ярмо московское, до давных своих приидет вольностей»⁵⁴. Маніфест Петра I також представляв царя у звичному центральноевропейським елітам образі, як захисника прав та вольностей «малоросійського народу» і, більше того, як головного охоронця «вітчизни»⁵⁵.

У листі Мазепи до стародубського полковника Івана Скоропадського про причини переходу на бік шведського короля Карла XII від 30 жовтня 1708 р. читаємо: «Видячи отчизну нашу малоросийскую до крайней уже приходячую згубы, когда нам здавна потенция московская тое, что от многих лет в всезлюбном своем намерении положила, тепер, з упадком последних прав и вольностей наших, почала приводити в скуток»⁵⁶. Не менш показовими були шляхетські уявлення та ідеї близького оточення Мазепи. Так, в ході таємних переговорів між троцьким каштеляном Михалом Казіміром Котелом та стародубським писарем Опанасом Покорським український представник погоджувався на умови: «когда станетца с шведом і нами поляками покой, в тот час король его милость, Польша, і мы Літва с войском приближимся ко границам млстей ваших казацким і в ту пору главнейшая с млтию вшею того [...] секрету уверенныя опишетеся до цр[...] его млти, прося, дабы црзь его млть позволил на казацкую волность, подобную полской, дая... причины, для которых... далее Украине под ярмом московским не подобно.

Если бы же црзь его млть не хотел добровольно соізволити на волность украинскую, подобную полской, а начал бы то возбраняти и запрещати, тогда млть ваша, імея на нас поляков надежду, станете прі всякой готовности противу цря млти войною, и мы с войском коронным и литовским будучи побиску, поспешим на границы московские... нем (?) за млть вшу войну, в тот час црзь его млть и нехотя мусіт нам поляком уступить [...] країною.

Волность украинская будет таковая, какова Речь Посполитая коронная і литовская, и таковая ж будет Речь Посполитая третья украинская, и сколько сенаторей из Литвы и Короны, толко особ годных уверенных, столько ж креслсенаторских заседати імут в Украине, в коле сенаторском, которых тот час на меморіал присылать надобно, и королю полскому предлагать; [...] шляхтою прі волностях [...] ями уволены будут. Чин духовный, мешчаня прі своих волностях; а где приналежит воеводством, поветом быть і староствами, те города воеводствами і поветами и староствами, от короля его млти уволены привиліями з сейму будут»⁵⁷.

Подібне бачення мав і наступник Івана Мазепи. У конституції зазна-

чається походження козаків від хозар і тим самим наголошується самотність ранньомодерної України і щодо одновірної Росії⁵⁸. У Маніфесті гетьмана Пилипа Орлика від 4 квітня 1712 р. наголошується: «...ми знаємо, що природнім правом є визволятися від гноблення і трудитись, аби повернути те, що несправедливістю та переважною силою було у нас забрано...

Богдан Хмельницький власною волею, не будши ніким до того примушений, прихилив руський народ і козацьку націю Московській імперії. І, укладаючи урочисту угоду, московський цар клятвою присягнув вічно охороняти під своєю протекцією козацьку націю і руський народ»⁵⁹.

Окрім того, в країнах, що зазнали впливу шляхетської свідомості, створюються писані проекти майбутнього устрою та відносин з новими протекторами. Так, 1699 р. в Лівонії, 1707 р. в Угорщині, 1710 р. в Гетьманщині були написані конституційні проекти, що базувалися на польській «*pacta conventa*». Важливо, що навіть в ранньомодерній Росії намагалися копіювати польську політичну систему від часів смути до цариці Софії, а конституційний проект 1730 р. засвідчив, що розвиток Російської імперії був складнішим від усталеної в історіографії самодержавної моделі⁶⁰.

Український варіант «*pacta conventa*» було укладено між гетьманом і козацькою старшиною та елітою Запорозької Січі. Ідеї та уявлення нової еліти Гетьманщини вилилася в конституцію Пилипа Орлика. «Конституція» запроваджувала значні обмеження гетьманської влади та збільшувала права генерального уряду, полковників і забезпечувала традиційний устрій Запорозької Січі, що була в опозиції до України-Гетьманщини з часів Богдана Хмельницького. Так, «оскільки колишні гетьмани Запорозького Війська, лишаючись під московськими самодержцями, осмілювалися присвоювати собі над слухність і право самодержавну владу, якою були значно надвередили давні порядки, права та вольності військові не без всенародного утяження, отож ми, генеральна старшина, тут присутня, і ми, отаман кошовий із Запорозьким Військом, запобігаючи надалі такому безправству... тільки для поправи та підняття впалих своїх прав та вольностей військових, домовилися... гетьман має непорушно дотримувати пунктів, договорів та постанов...»⁶¹. Із зазначеного випливає, що в українській конституції раннього нового часу права Запорозької Січі визначалися як регіональні. Окрім того, проект конституційного устрою «Запорозького Війська і всього народу малоросійського», який пропонував Орлик та його оточення, був викликом московській політичній культурі з огляду на те, що права гетьмана обмежувалися не царем, а козацькою старшиною⁶².

Конституція відбивала передусім інтереси української ранньомодерної еліти – її «права», «свободи», «вольності». Ідеї конституції розвивалися із шляхетських цінностей та робили прецедентами визначні події козацької історії. Так, за конституцією «Іоан Мазепа, поставивши правдою та ревністю цілість Вітчизни, прав та вольностей військових ... розширених і розмножених вольностях, віддався у незламну оборону... Карла XII... наслідуючи попередника свого, славної пам'яті звиятного гетьмана Богдана Хмельницького»⁶³. Це було природно для шляхетського суспільства, в якому шляхта-еліта обирала протектора. Так, польська шляхта обирала королів та змінювала свої рішення. Німецькі барони в Лівонії зі своїм лідером Паткулом та молдавські бояри на чолі з господарем Д. Кантемиром також намагалися змінити своїх протекторів на кращих. Це зробила й українська еліта у невизначені часи «генеральної кризи» в Центрально-Східній Європі.

Козацький автономізм у післяполтавський час. Поразка Карла XII та Івана Мазепи під Полтавою змінила розвиток політичної свідомості української еліти. ореол слави «Полтавської вікторії», який вплинув на подальше формування російської імперської політичної свідомості⁶⁴, спричинив глибокі зміни і в козацькому автономістському світогляді. Визначні події в повсякденній свідомості сприймаються як факти. Для історичного ж пізнання важливо, як певна подія вплинула на свідомість людей минулого. У XVIII ст. такою переломною точкою, що мала надзвичайно великий вплив на суспільно-політичні ідеї та уявлення, стала Полтавська битва.

Після Полтави козацьке суспільство відійшло від традиційної до того орієнтації на кількох протекторів. Відтоді козацький автономізм став тісно пов'язаним із внутрішніми процесами, що відбувалися в Російській імперії⁶⁵. Новою характерною рисою постполтавського козацького автономізму стало утвердження уявлення сильної влади православного Санкт-Петербурзького монарха. Ці погляди живили сприймання Російської імперії як децентралізованої держави, в якій могли співіснувати автономні державні утворення. Оскільки у внутрішньому житті Російської імперії була помітна тенденція до централізації, то козацький автономізм, природно, поступово пристосовувався до цих умов.

Після повстання Івана Мазепи в свідомості прихильників козацького автономізму з'явилося почуття вини у зраді православної держави, господар якої був протектором їхньої батьківщини – України-Малоросії. Реалії життя змушували відсторонюватися від того, що ще донедавна було захистом прав та вольностей⁶⁶. Українське суспільство мимоволі

переходило на бік переможця, а політичний тиск могутнього протектора ще більше посилював цей процес. Політика Петра I, спрямована на обмеження української автономії⁶⁷, пониження статусу київського митрополита до архієпископа⁶⁸, сприяла поверненню української старшини до обґрунтування своїх автономістських поглядів в шатах малоросійської ідеології. Ця форма козацького автономізму стала єдиною дозволеною у політичній ідеології та обмежувалася кордонами Російської імперії. Так, Павло Полуботок – послідовний автономіст – не підтримував відносин з еміграційним гетьманом Пилипом Орликом. Полуботок був цілковито вірним російському цареві, але не усвідомлював суспільно-політичне життя Гетьманщини поза межами традиційних прав, а тому так їх завзято захищав⁶⁹. Таким чином, козацький автономізм втілювався у захист малоросійських «прав», «свобод» і «вольностей». У цьому аспекті прикметно, що проект Орлика, який віртуально задовольняв тодішню Гетьманщину, не мав великого впливу на ідентичність України-Гетьманщини⁷⁰.

У процесі пристосування козацького автономізму в шатах малоросійської ідеології до реалій новонародженої Російської імперії виникли нові символи. Так, козацькою елітою на цьому етапі створюється культ Богдана Хмельницького з його підвищенням до статусу малоросійського героя. Традиційні «права», «свободи», «вольності» з цього часу почали визначатися статтями між царською владою та лівобережними гетьманами – наступниками Б. Хмельницького⁷¹. Більше того, українські інтелектуали поставили видатного гетьмана в підмурок сприймання свого минулого. У драмі Феофана Трофимовича «Милость Божія, Украину от неудобь носимых обид людских Богдана Зеновія Хмельницкого преславного войск запорожских гетмана, свободившая и дарованными ему над ляхами победами возвеличившая, на незабвенную толиких его щедрот память репрезентованная в училищах Киевских в 1728 году» вихваляється Петро II та Данило Апостол і з благоговінням вимальовується постать Богдана Хмельницького⁷². Таким чином, ідеалізований героїчний образ Хмельницького почав символізувати захист козацьких прав і перетворився на найважливіший компонент малоросійської свідомості⁷³.

Політична ідеологія козацької старшини після Полтави ще містила певні елементи хозарської міфології, однак вони були поглинуті ідеями малоросійської концепції, що наголошували на лояльності України-Малоросії до Російської імперії. Важливо, що хозарський міф став одним з компонентів малоросійської свідомості. Так, Самійло Величко втілював зв'язок між козацьким станом та руським етносом в терміні «русько-

козацький народ». Подібна назва для мешканців України-Гетьманщини фігурує в інтелектуалів наступних десятиліть⁷⁴.

Розвитку малоросійської ідентичності також сприяла правова легітимація тодішнього суспільного життя. Так, імператриця Анна Іоанівна своїм указом спричинила роботу правників Гетьманщини над кодифікацією діючого законодавства⁷⁵. Ця кодифікація, за якою мав судитися «малоросійський народ», перекладалася російською мовою⁷⁶. Також указом імператриці підтверджувалися закони Петра I, що враховували «малоросійські права»⁷⁷.

Козацька старшина зустрічалася з реальністю визнання окремішності Гетьманщини навіть у рамках централізованої Російської імперії, в якій було регламентовано все: від місця людей-бюрократів до кількості каналів, що мали бути проведені на Васильєвському острові⁷⁸. У наступні роки в Генеральній канцелярії розслідувалися справи в «коміссіяхъ объ обидахъ приключаемыхъ отъ великороссиянъ малороссийскому народу»⁷⁹; наведення довідок про українців, які проживали в Росії, проводилося через Колегію іноземних справ⁸⁰; російською мовою перекладалися юридичні кодекси, якими послуговувалися в Гетьманщині, – Магдебурзьке право та Саксонський статут⁸¹; за указом Сенату російські купці на території Гетьманщини оподатковувалися та були підсудними українській адміністрації⁸². Усе це посилювало автономістське бачення політичного життя в межах малоросійської концепції.

Малоросійська та хозарська ідеї – це концепції перспективи історії української ранньомодерної державності. Ці ідеології вибудовувалися головним чином на основі уявлень та ідей, що перебували у межах річпосполитського світу і відповідно центральноєвропейського регіону. Малоросійська концепція відрізнялася від хозарської близькістю до держави свого протектора – Московської держави. Нівелювання шляхетської свідомості у XVIII ст. під дією внутрішніх і зовнішніх чинників призвело до завмирання хозарської ідеї та пристосування малоросійської ідеї до імперського інтелектуального простору.

¹ Див.: Автономова Н. Мишель Фуко и его книга «Слова и вещи» // Фуко М. Слова и вещи. Археология гуманитарных наук. – СПб., 1994. – С. 26.

² Джерельну базу див.: Інститут рукопису Національної бібліотеки ім. Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф. V. – Спр. 856; Спр. 764; Спр. 865; Спр. 925; Спр. 802; Ф. XII. – Спр. 138; Ф. 127. – Спр. 130; Ф. VIII. р. – Спр. – 147/56; Спр. 1639/116; Ф. 227. – Спр. 26. Центральний державний архів у місті Києві (далі – ЦДАУК). – Ф. 51 – Оп. 1. – Спр. 381; Оп. 3. – Спр. 1151; Ф. 1407. – Оп. 1. –

- Спр. 15; Відділ рукопису Російської національної бібліотеки (далі – ВР РНБ). – Ф. 816. – Оп. 1. – Спр. 774 і т. д. Документи на інтернет-сайтах «Козацтво XV–XXI ст.» // Електронний ресурс: <http://www.cossackdom.com>, електронна «Енциклопедія українського козацтва» // Електронний ресурс: <http://www.zsu.zp.ua/arh>, «Архіви України» // Електронний ресурс: <http://www.archives.gov.ua>, Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського (Запорізьке відділення) // Електронний ресурс: <http://www.zsu.zp.ua/arh>, Інституту історії України // Електронний ресурс: <http://history.org.ua/>, Науково-дослідного інституту козацтва при ЗНУ // Електронний ресурс: <http://www.zsu.zp.ua/euk>.
- ³ «Літопис Грабянки» належить до вираження тодішніх автономістських суспільно-політичних поглядів козацьких інтелектуалів і має витоки з церковної традиції історіописання. Див. коротку редакцію літопису: ІР НБУВ. – Ф. VIII. – Спр. 150м/50. – Арк. 2 зв. – 4 зв. З історіографії див.: Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. – Т. II. – К., 2006. – С. 270–271.
 - ⁴ Див.: ІР НБУВ. – Ф. 61. – Спр. 1652. – Арк. 1. З історіографії див.: Верстюк В., Горобець В., Толочко О. Україна і Росія в історичній ретроспективі: українські проекти в Російській імперії. – К., 2004. – С. 275.
 - ⁵ Хайдеггер М. Что зовется мышлением? – М., 2007. – С. 55–57.
 - ⁶ Смолій В., Степанков В. Українська державна ідея XVII–XVIII ст.: проблеми формування, еволюції, реалізації. – К., 1997. – С. 12.
 - ⁷ Див.: ІР НБУВ. – Ф. X. – Спр. 14829. – Арк. 1.
 - ⁸ Див.: Відділ рукопису Бібліотеки Академії Наук (далі – ВР БАН). – П. I. А. – № 9 (32. 5. 25). – Арк. 2 зв. – 25 зв. З історіографії див.: Готвальд В. Мазепа. – М., 1912. – С. 61; Богданов А. Царевна Софья и Петр. Драма Софии. – М., 2008. – С. 10–71.
 - ⁹ ІР НБУВ. – Ф. X. – Спр. 14955. – Арк. 4–6.
 - ¹⁰ Див.: ІР НБУВ. – Ф. X. – Спр. 10150. – Арк. 5.
 - ¹¹ Див.: ЦДІАУК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 5125. – Арк. 1–40; Спр. 7893. – Арк. 1–207; Спр. 1024. – Арк. 32–34. З історіографії див.: Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – К., 2006. – С. 405.
 - ¹² Bloch M. Feudal society. – Vol. 2. – Chicago, 1971. – P. 432–437.
 - ¹³ ІР НБУВ. – Ф. X. – Спр. 3543. – Арк. 2.
 - ¹⁴ Див.: Когут З. Назв. праця. – С. 85–88; Plokhii S. Tsars and Cossacks: A study in iconography. – Cambridge, 2001. – P. 10–11.
 - ¹⁵ Русские повести XVII–XVIII вв. – СПб., 1905. – С. XLVIII.
 - ¹⁶ Літопис Грабянки вперше опубліковано під назвою «Действия презелной и от начала поляков небувалой брани Богдана Хмельницкого... Року 1710» (К., 1854), сучасне вид.: Літопис Гадяцького полковника Г. Грабянки. – К., 1992. – 143 с. Літопис Величка – «Летопись событий в Юго-Западной России в XVIII веке / Составил Самоил Величко бывший канцелярист Войска Запорожского, 1720» (К., 1848–1885. – Т. 1–4). Уживаність назв у козацьких літописах див.: Шелухін С. Україна – назва нашої землі з надавніших часів. – Прага, 1936. – С. 145–150.
 - ¹⁷ Про зміну назви «Русь» у «Росію», а згодом у «Малоросію» див.: Максимович М. Об употреблении названий Россия и Малороссия в Западной Руси // Собр. соч.: В 2 т. – К., 1877. – Т. 2. – С. 307–311. Про вживаність назв «Русь» та «Малоросія»

- див.: Грушевський М. Велика, Мала і Біла Русь // Укр. іст. журн. – 1991. – № 2. – С. 77–85; Соловйов А. Великая, Малая и Белая Русь // Вопр. истории. – 1947. – № 7. – С. 24–38.
- ¹⁸ Літопис Гадяцького полковника Г. Грабянки. – К., 1992. – С. 24, 101.
- ¹⁹ Там само. – С. 28.
- ²⁰ Сисин Ф. Поняття нації в українській історіографії 1620–1690 рр. // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип. 1. – К., 1992. – С. 59.
- ²¹ Див.: ІР НБУВ. – Ф. X. – Спр. 14951. – Арк. 9. З історіографії цит. за: Оглоблин О. Гетьман І. Мазепа та його доба. – К., 2001. – С. 221.
- ²² Оглоблин О. Назв. праця. – С. 140, 349, 350, 351.
- ²³ ІР НБУВ. – Ф. X. – Спр. 14951. – Арк. 4.
- ²⁴ Ричка В. Про еволюцію назви «Русь» в етнополітичній історії України // Укр. іст. журн. – 1991. – № 2. – С. 88.
- ²⁵ Когут З. Назв. праця. – С. 87–88.
- ²⁶ У західноєвропейській рецепції української ранньомодерної історії «українські жителі, называемыя козаками, есть собрание древнихъ роксоланъ, сарматовъ, и татаръ соединенныхъ...». Див.: ІР НБУВ. – Ф. V. – Спр. 807. – Арк. 14–14 зв.
- ²⁷ Горобець В. «Волимо царя східного». Український гетьманат та російська династія до і після Переяслава. – К., 2007. – С. 265.
- ²⁸ Див.: Когут З. Назв. праця. – С. 143.
- ²⁹ Сучасне видання: Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх. – К., 1992.
- ³⁰ Там само. – С. 231–255.
- ³¹ Вживання «Війська Запорозького» див.: – ІР НБУВ. – Ф. V. – Спр. 856. – Арк. 1–1а; Спр. 807. – Арк. 105–105 зв.; Ф. VIII. – Спр. 147/56. – Арк. 63–91; Спр. 244. – Арк. 31–31 зв.; Ф. 227. – Спр. 26. – Арк. 21 зв.–22 т. д.; Гетман Іван Мазепа: Документи и материалы из архивных собраний Санкт-Петербурга: В 2 вып. – Вып. 1. 1687–1705 гг. – СПб., 2007. – С. 25; Орлик П. Конституція, маніфести та літературна спадщина: Вибрані Твори. – К., 2006. – С. 120; Літопис Гадяцького полковника Г. Грабянки. – С. 15.
- ³² Таирова-Яковлева Т. Мазепа. – М., 2007. – С. 220.
- ³³ Див.: Когут З. Назв. праця. – С. 54–55.
- ³⁴ Див.: ІР НБУВ. – Ф. X. – Спр. 14955. – Арк. 4–6. З історіографії див.: Plokhii S. Op. cit. – P. 10–11.
- ³⁵ Орлик П. Назв. праця. – С. 46; Літопис Гадяцького полковника Г. Грабянки. – С. 20, 22.
- ³⁶ Центральная Европа как исторический регион. – М., 1996. – С. 41.
- ³⁷ Plokhii S. Op. cit. – P. 12.
- ³⁸ Когут З. Назв. праця. – С. 194.
- ³⁹ Див.: ІР НБУВ. – Ф. V. – Спр. 856. – Арк. 1–1а; Спр. 807. – Арк. 105–105 зв.; Ф. VIII. – Спр. 147/56. – Арк. 63–112; Спр. 244. – Арк. 31–31 зв. і т. д. З історіографії див.: Когут З. Назв. праця. – С. 150.
- ⁴⁰ Яскраві приклади такого розрізнення див.: ІР НБУВ. – Ф. VIII. – Спр. 2683. – Арк. 7

- зв.–8; Там само. – Спр. 147/56. – Арк. 66 і т. д. Див. опубліковані джерела: Орлик П. Назв. праця. – С. 120.
- ⁴¹ Subtelny O. Op. cit. – P. 50.
- ⁴² Див.: Яковенко Н. Назв. праця. – С. 405.
- ⁴³ Літопис Гадяцького полковника Г. Грабянки. – С. 15.
- ⁴⁴ Там само. – С. 20–23.
- ⁴⁵ Subtelny O. Op. cit. – P. 47.
- ⁴⁶ Див.: ІР НБУВ. – Ф. 160. – Спр. 164. – Арк. 37.
- ⁴⁷ Толочко А. «История Российской» Василия Татищева: источники и известия. – М.-К., 2005. – С. 156.
- ⁴⁸ ІР НБУВ. – Ф. VIII. – Спр. 147/56. – Арк. 66.
- ⁴⁹ Див.: ІР НБУВ. – Ф. V. – Спр. 807. – Арк. 13.
- ⁵⁰ Plokhly S. Op. cit. – P. 12.
- ⁵¹ Ibid.
- ⁵² Про релігійну легітимізацію див.: Plokhly S. The Cossacks and religion in early modern Ukraine. – Oxford, 2001. – P. 207–235.
- ⁵³ Subtelny O. Op. cit. – P. 130–137.
- ⁵⁴ Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. – К., 2007. – С. 679.
- ⁵⁵ ВР РНБ. – Ф. 816. – Оп. 1. – Спр. 774. – Арк. 17 зв.
- ⁵⁶ ІР НБУВ. – Ф. VIII. – Спр. 1771. – Арк. 1. З історіографії див.: Смолій В., Степанков В. Назв. праця. – С. 212–213.
- ⁵⁷ Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. – С. 266.
- ⁵⁸ Орлик П. Назв. праця. – С. 46.
- ⁵⁹ Див.: Орлик П. Назв. праця. – С. 120. З історіографії див.: Смолій В., Степанков В. Назв. праця. – С. 218–219.
- ⁶⁰ Правління Софії в Київському панегірику див.: ВР БАН. – П. І. А. – № 9 (32. 5. 25.) – Арк. 3–25 зв. З історіографії див.: Subtelny O. Op. cit. – P. 30.
- ⁶¹ Орлик П. Назв. праця. – С. 94.
- ⁶² Plokhii S. Op. cit. – P. 12.
- ⁶³ Орлик П. Назв. праця. – С. 92.
- ⁶⁴ Церковна служба на пам'ять про перемогу російських військ під Полтавою. Див.: ВР БАН. – П. І. А. – № 137. Вплив виступу Мазепи на козацьку старшину з історіографії див.: Смолій В., Степанков В. Назв. праця. – С. 217.
- ⁶⁵ Див.: Englund P. The battle of Poltava: The birth of the Russian Empire – London, 1992. – 287 p.
- ⁶⁶ ЦДІАУК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 981. – Арк. 3, 6.
- ⁶⁷ Див.: Горобець В. Назв. праця. – С. 273–336.
- ⁶⁸ Когут З. Назв. праця. – С. 122.
- ⁶⁹ Див.: ЦДІАУК. – Ф. 53. – Оп. 2. – Спр. 245. – Арк. 4.
- ⁷⁰ Plokhii S. Tsars and Cossacks: A study in iconography. – P. 13.

- ⁷¹ Див.: ІР НБУВ. – Ф. V. – Спр. 856. – Арк. 1–1а зв. В епоху Руїни ім'я гетьмана навіть зображувалося в темних фарбах. Див.: Plokhii S. *Op. cit.* – P. 45–46.
- ⁷² Петров Н. Очерки изъ украинской литературы XVII – XVIII веков. Киевская искусственная литература XVII–XVIII вв., преимущественно драматическая. – К., 1911. – С. 261.
- ⁷³ ІР НБУВ. – Ф. VIII. – Спр. 150. – Арк. 51 зв.–73; Ф. V. – Спр. 856. – Арк. 1–1а. Докладніше про це див.: Kohut Z. Russian centralism and Ukrainian autonomy: Imperial absorption of the Hetmanate 1760s–1830s. – P. 59–64; Plokhii S. *Op. cit.* – P. 15–16.
- ⁷⁴ Див.: Когут З. Назв. праця. – С. 54–55; Plokhii S. *Op. cit.* – P. 13.
- ⁷⁵ ЦДІАУК. – Ф. 1407. – Оп. 1. – Спр. 15. – Арк. 4.
- ⁷⁶ Там само. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 3284. – Арк. 1–4.
- ⁷⁷ Там само. – Ф. 1407. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 1.
- ⁷⁸ Там само. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 794. – Арк. 1–4.
- ⁷⁹ Там само. – Спр. 11551. – Арк. 1–6.
- ⁸⁰ Там само. – Ф. 1407. – Оп. 1. – Спр. 27. – Арк. 1.
- ⁸¹ Там само. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 7893. – Арк. 207.
- ⁸² Там само. – Спр. 9532. – Арк. 4.